

ԿԻԼԻԿԻԱ 1909 թ.: ՀՆԱՐԱՎՈ՞Ր ԵՐ ԱՐԴՅՈՒՔ ԿԱՆԽԱԶԳԱԼ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ

Իվ Տերման

1909 թ. ապրիլին բացառիկ դաժանությամբ Կիլիկիայում կոտորվեցին 25000-ից 30000 հայեր: Օսմանյան սահմանադրության վերահստատման տարեկիցին նախորդած այս իրադարձությունը հայկական համայնքները և միջազգային հասարակական կարծիքը չկարողացան կանխազգալ իրքն օսմանյան հայերի ոչնչացմանը միտված սպառնալիք: XX դարում իրականացված այլ ցեղասպանությունների համեմատությամբ՝ ո՞ր պահին է հնարավոր իրքն թիրախ ընտրված խմբի համար կանխազգալ սպանությունները կամ խորականության վրա խարսխված սպանությունները՝ իրքն իր բնաջնջման համար երկյուղ ներշնչող ահազանգները: Իմաստ հաղորդելու համար 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի՝ ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի ձևակերպումին, հնարավոր էր արդյո՞ք կանխարգելումը: Այս հարցերի պատասխանը պահանջում է խոսափել ցանկացած ժամանակավրեպությունից և ուսումնասիրել 1909-1911 թթ. փաստաթյուրը (վկայությունները կամ արխիվային նյութերը), մի ժամանակաշրջանի, երբ ազգությունները կարծում էին, թե երիտրորքերը վճռել էին Օսմանյան կայսրությունը վերածել ժողովրդական և ժամանակակից պետության, տպավորություն, որի ստեղծմանը Մշություն և առաջադիմություն կոնխտեն (ՄԱԿ) մեծ նշանակություն էր տալիս:

Կիլիկիայի կոտորածների նախնական ընկալումը

Կիլիկիայի կոտորածները տեղի են ունեցել յուրօրինակ հենքի վրա: Ժողովրդավարությունը հաստատված է, մամուկն ազատորեն արտահայտվելու հնարավորություն ունի, օսմանահպատակները՝ քրիստոնյա փորբանաւությունների անդամները կամ իրեանցը, կարծում են, որ կարող են ունենալ միևնույն իրավունքներն, ինչ մահմեդականները: Իրականում, նահանգներում, ոչինչ չի փոխվել: Կիլիկիայում հարուստ մի տարածաշրջանում, որտեղ հայերը իմնական փորբանաւությունն էին կազմում, Աղանայի երիտրութական կոմիտեն 1908 թ. հոկտեմբերին հաջողության է հասնում քրիստոնյաներին համակելու մեջ մեղադրվող վալիի պաշտոնանկության հարցում: Նրան փոխարինող Ձևադրելը քրիստոնյաների նկատմամբ բացահայտորեն թշնամաբար է տրամադրված: Ունենալով ՄԱԿ-ի տեղական ներկայացուցիչների աջակցությունը՝ նա տարածում է հայկական անկախ պետության ստեղծման նպատակ հետապնդող և «հայկական դավադրությանը» վերաբերվող կեղծ ասեկուսներ: Դրանք տարածվում են ամրող Կիլիկիայով մեկ: 1908-1909 թթ. ձմռանը միջադեպերը բազմապատկվում են, սպանվում են բազմաթիվ հայեր: Ապրիլի 14-ից 16-ը, օգտագործելով մի երիտասարդ հայի կողմից երկու թուրքի սպանությունը, որն անձամբ էր իրականացրել արդարադատությունը, քանզի օրինական ճանապարհով դրան հասնել հնարավոր չէր, մահմեդական բնակչությունը՝ կանոնավոր զինվորների և պահեստայինների օժանդակությամբ Աղանայում սկսում է կողոպտել, իրկիցել և կոտորել: Հոջաները քարոզում են սրբազն պատերազմ և ամրոխին հրահրում ոչ մի հայի կենդանի չթողնելու կոչով: Օսմանյան իշխանությունները, ինչպես նաև Ֆրանսիայի հյուպատոսը, մնում են լրակյաց: Աղանայի հայերը դիրքավորվում են իրենց թաղամասերում և դիմադրում, ինչը կանխում է ավերածությունների ծավալումը: Բանակցություններից և երաշխիքներ ստանալուց հետո նրանք վայր են դնում գենքերը: Կոտորածներն Աղանայում դադարում են, սակայն, կողոպտելը շարունակվում են:

Անգլիական և ֆրանսիական ռազմանավերը խարիսխ են ձգում Մերսինում ապրիլի 18-ին, որնց հետևում են այլ տերությունների ռազմանավեր: Ծովայիններն իրենց միջամտությունը սահմանափակում են դիտարկումների հանգող առաքելությունների շրջանակում:

Աղանայի իրադարձություններին իրազեկ օսմանյան խորհրդարանն ապրիլի 17-ին մի պատվիրակություն է ուղարկում Մահմուդ Շևրեր փաշայի մոտ, որը Զաքարայում պատրաստվում էր ճնշել Կոստանդնուպոլսում ամսի 13-ին բռնկված հակահեղափոխությունը: Թուրք զորահրամանատարը Դամասկոսում և Բեյրութում տեղակայված Մակեդոնական բանակից Կիլիկիա է ուղարկում 850 զինվոր: Ապրիլի 25-ին, կիրակի օրը, Աղանա ժամանելուն պես՝ նրանց դիմավորում են կրակոցներով: Լորեր են տարածվում, թե դրանց մեղավորը հայերն են: Կանոնավոր քանակն այդ ժամանակ միանում է մահմեղական ամբոխին՝ կոտորելու համար անզեն քրիստոնյաներին՝ ոչ միայն հայերին, այլև քաղեացիներին, հակոբինյաններին, ասորի կաթոլիկներին և հույներին: Հստ անգլիացի վկաներից մեկի՝ Հ. Չարլզ Պուլսի, «երբեւ որևէ քաղաք օղակի մեջ չի սեղմվել այնպիսի կանոնավորությամբ, ինչպես Աղանան 1909 թ.: Նավթն անկաշկանդորեն օգտագործվել է իրի ճարակ դարձնելու համար տները»:¹ Բոնություններն Աղանայում ավարտվում են ապրիլի 27-ին, հայկական թաղամասը վերածվում է մոխրի և ավերակների: Կիլիկիայի հարուստ հարթավայրում հարյուրավոր ազարակներ, գլխավորապես հայկական, ամայացվում են, և հայերը սպասավում են հազարավոր թուրք կամ քուրդ քանվորների կողմից, որոնք ապրիլին իջել էին [սարերից] բամբակի բերքը հավաքելու համար: Ապրիլի 16-ից ի վեր կոտորածները ծավալվում են ամբողջ Կիլիկիայում և այդ նահանգի հարակից տարածքներում: Բազմաթիվ քաղաքներում տեղական իշխանությունները և (կամ) թուրք երեւիները պաշտպանում են հայերին:

Կոստանդնուպոլսում Թեսֆիկ փաշայի կառավարությունը, որը նշանակվել էր ապրիլի 18-ին, գահընկեց է արքում ամսի 26-ին՝ կարգ ու կանոնի վերականգնումից և Արդու Համբիկ պաշտոնանկությունից հետո: Ապրիլի 16-ի և 26-ի միջև Կիլիկիայի գործը տնօրինում է Ներքին գործերի նախարարության խորհրդական Աղջի բեյը: Նա Աղանայի վայիին հրամայում է «վերականգնել կարգն ու կանոնը» և հովանավորել օտարերկրացիներին, ինչը Զևադ բեյին հնարավորություն է ընձեռում ազատորեն սպասությունների և կողղությի կարգադրություններ արձակել: Կոտորածներից հետո Բարձր Դուռը ջանում է թուլացնել միջազգային հասարակական կարծիքի վրա թողած դրանց ազդեցությունը: Նա նվազեցնում է զիների թվաքանակը և ժխտում «սահմանադրական» զինվորների մասնակցությունը սպասություններին: Աղջի բեյի կողմից ապակողմնորոշված օսմանյան խորհրդարանն սկսում է այս գործով զրադշել միայն մայիսի 2-ին: Աղանայում հաստատվում է ռազմական դատարան, որի կազմում ընդգրկված քազմաթիվ սպասներ մասնակցել էին կոտորածներին: Դատարանը սատարում է հայկական հեղափոխական շարժման թեզն ու կախում վեց հայի և ինը թուրքի:² Կոտորածներին ներկա գտնվող օտարերկրացիների վկայությունների հրապարակումը միջազգային մամուլում պարտադրում է Դուռն ընկրկել և արագացնել քննիչ հանձնաժողովների կազմավորումը.³ Երկու քարձրաստիճան դատավոր-

1 Woods H. Charles, *La Turquie et ses voisins*, Paris, 1909, p. 149.

2 Թուրքերի այս նահապատիժը հանկարծակի է բերում Աղանայի թուրքերին, որոնք համոզված էին, որ օգտվելու էին անսպասելիության արտոնությունից:

3 Եվրոպացիների վկայությունները հստակ են. նախադիրը կանխամտածված էր և կազմակերպված՝ նվազագույնը տեղական մակարդակով, կառավարության պատասխանատու պաշտոնյաների կողմից, որոնք աշքի են ընկել ամբարտավանությամբ և երկերնախորությամբ: Մերսինում գտնվող ռազմածովային դիվիզինների սպասներն իսկուս և եռ հեռագրում էին իրենց կառավարությանը, որ կոտորածները կանխելու համար Աղանա ուղարկված գորքերը մասնակցել են դրանց վերսկսմանը: Մայիսի 17-ին պատգամա-

ներ՝ Ֆայիկ բեյը և Հարություն Մոստիչյանը, կազմում են համատեղ տեղեկագիր, որը հրապարակվում է հուլիսի 10-ին։ Երկու երիտրուրք պատգամավորներ, նախկին դատավոր՝ Հակոբ Պապիկյանը և դատախազ՝ Յուսուֆ Քեմալը, հունիսին առանձին-առանձին սկսում են իրենց հետաքննությունը։ Նրանց տեղեկագրերը չեն հրապարակվում, սակայն, թուրքական մամուլին տված հարցազրույցներում Պապիկյանը հասկացնում է, որ իրենց հետևողությունները չեն համընկնում։ Նա հավաստում է, որ սահմանադրության վերահաստառումից ի վեր համիշյան հետադիմությունը ծրագրում էր կոտորածներ, և եթե կենտրոնական իշխանությունը չի մասնակցել, ապա դարձել է դրանց պատճառը, որ տեղական իշխանությունները ներգրավված են, և որ հայերն ասելուների միջոցով տարածվող մեղադրանքների հետ առնչություն չունեն ու կատարելապես անմեղ են։⁴ Ֆայիկ-Մոստիչյանի տեղեկագիրը և Պապիկյանի մերկացումները բավական են եղել համոզելու ՄԱԿ-ին շրջադարձ կատարելու համար։ Աղանայում նշանակվում է նոր վայի, ձևավորվում է նոր ռազմական դատարան։ Նա ձերքակալում է հանձնաժողովի մատնացույց արած պատասխանատուներին՝ վայիին, վիլայեթի գինվորական հրամանատարին, Աղանայում ՄԱԿ-ի լիազոր մերկայացուցչին, «Իթթիղալ» լրագրի սեփականատիրոջը՝ Իհսան Ֆիքրիին, որը հրահրել էր սպանության, մի երևելու, մի մութասարիքի և ոստիկանության մի կոմիսարի։ Ռազմական դատարանը նրանց դատապարտում է միայն թեթև պատիժների։ Փոխարենը, նոր վայի Զեմալ բեյը կախել է տախի ավելի քան հարյուր մարդասպանի։⁵

Օգոստոսի 11-ին մեծ վեզիրը հրապարակում է մի շրջաբերական, որը հայերին գերծ է պահում նրանց վրա բարդվող բոլոր մեղադրանքներից։ «Անառարկելիորեն հաստատված է, որ հայ ազգությունը չի ձերքազատվել Օսմանյան կայսրության հանդեպ մշտապես դրսորած չեղորությունից»։⁶ Օգոստոսի 12-ին Արդարադատության նախարարը հրապարակայնորեն հայտարարում է։ «Հայերը որևէ պատասխանատվություն չեն կրում այս իրադարձությունների պատճառների համար»։

Կիլիկիայի կոտորածների կողմից առաջադրված հարցեր

Ռայմոնդ Գևորգյանը լուս է սփոթել ՄԱԿ-ին (Միություն և առաջադիմություն կուսակցություն)՝ Օսմանյան կայսրության փոքրամասնություններին ներկայացնող կուսակցություններից և կազմակերպություններից, ի սկզբանե տարանջատող թյուրիմացության վրա։ Երիտրուրքերի համար դա նշանակում է «երկրի միավորում թուրքիզմի և նորացված խալամի դրոշի ներքո, ժամանակակից պետության հետցում անշատողականության անհետացում», այն դեպքում, եթե նրանց մեծամասնության, այդ թվում հայերի համար՝ որոնց նախկինում բնորոշում էին իրքը «դիմի»,^{*} դա նշանակում էր «հավասարության կարգավիճակի ձեռք բերում [...]», ավելի աշխարհիկ ժողովրդական հասարակության կազմա-

Վորների պահատում Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Ստեֆան Պիշոնի միջամտությունը, ըստ որի՝ «հանցափրձերը կանխելու և ճնշելու համար ուղարկված» զորքերը սպանել են, վճռորշ էր՝ համոզելու թ. Դռանն ընկրկելու համար։

4 Հակոբ Պապիկյանը վախճանելի է օգոստոսի 1-ին, այն օրվա նախօրեին, եթե պետք է տպագրեր իր տեղեկագիրը։ Այս մասը, որն ըստ հանգամանքների՝ երկմտանքների տեղիք է տվել, անկասկած, օրինաչափ էր։ Նրա տեղեկագիրը տպագրվել է միայն 1912 թ., իսկ Յուսուֆ Քեմալի տեղեկագիրը երբեմ չի տպագրվել։

5 Զեմալ բեյն ապագա Ռազմածովային նախարարն էր, իսկ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 4-րդ բանակի հրամանատարն էր։

6 La Cilicie (1909-1921). Des massacres d'Adana au mandat français, *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, Tome III, 1999. (Première partie: Les massacres de Cilicie d'avril 1909, Raymond Kévorkian, avec la collaboration de Paul B. Paboudjian), citation, p. 179-180.

վորում»:⁷ Իր կազմավորումից ի վեր ՄԱԿ-ը թեպետ քողարկվում էր օսմանիզմի դիմակի տակ, այդուհանդերձ, ըստ էության, բոլորքական ազգայնամուշական, արմատական և այլաւոյաց շարժում էր: Սահմանադրության վերահաստատումից հետո հայերը կարծում են, թե կարող են օգտվել իրենց իրավունքներից, ինչը նրանց դեմ է տրամադրում մահմեղականներին, որոնք միշտ պատրաստ էին տարածել Արդու Համբիի օրոք արարողակարգի վերածված՝ հայկական ապստամբությանը վերաբերող ասելուսները: 1909 թ. օգոստոսին, այդուհանդերձ, հաստատվում է, որ այդ ասելուսները հիմնազորիկ էին: Փոխարենը, օսմանյան մամուլը շարունակում էր մեկնարանել Կիլիկիայի իրադարձությունները որպես համիլյան վարչակարգի վերջին պայթյուն, այն դեպքում, երբ չկա որևէ վկայություն կոտրածներում Արդու Համբիի ներգարվածության մասին: ՄԱԿ-ը ջանում էր համոզել, որ ինքը ցանկանում էր փրկել հայերին, որ «սահմանադրական» գինվորները դարձել են սադրանքի զոհեր, և որ կառավարությունն անկեղծորեն ցանկանում է ճշգրտել փաստերի խսկությունն ու ապահովել անկողմնակալ արդարադատություն, այն դեպքում, երբ ունի մեկ առավելություն, այն է՝ խուսափել հասարակական խայտառակրությունից:

Հայկական որոշ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հիմնվելով իրենց հասած առաջին տեղեկությունների վրա և նշելով Կոստանդնուպոլիսի ու Աղանայի իրադարձությունների համբնենումը, դեռևս ընդունում են համիլյան հետադիմության տեսությունը: Այլը՝ ավելի հեռատեսները, հավաստում են, որ կոտրածները ձեռնուու են երիտրուրքերին, որոնք այս կերպ խոչընդոտել են կայսրության ամենահարուստ նահանգներից մեկում հայերի տնտեսական զարգացմանը (համոզմունք, որն ամրապնդվել է կոտրածների երկրորդ ալիքին գինվորների մասնակցությամբ), և որ բազմազգ նավատորմի ժամանումը Մերսին չի կատեցրել այս կոտրածները: Աղանայի եափսկոպոս Նորին սրբազնություն Մուշեղը, որը վայիի կողմից զրպարտվել է և մեղադրվել ապստամբության գլուխ անցնելու համար, կոտրածների պահին Եգիպտոսում էր: Ֆրանսիական մամուլում նա մերկացնում է այս մերենայությունները: 1909 թ. լուս ընծայված փորքածավալ մի աշխատությունում նա իր անհանգատությունն է հայտնում տերությունների միամստության առիթով. «Կառավարությունների բարեհաճությունը երիտրուրքերի հանդեպ հասնում է ծայրահեղ աստիճանի: Արդյոք նրանք ակամայից կարծում են, որ երիտրուրքերը կլարդանան հաջողությամբ պահել անկում ապրող թուրքիայի բարենորդնան և վերածնության ահրելի գործը: Սակայն, ինչպիսին որ լինի նրանց համոզմունքն այս առիթով, իրենք՝ հայերը, հենց նոր ձեռք են բերել լասու ու արյունայի փորձ, որը նրանց կտրականապես տարածացատել է փայլոր լավատեսությունից, որով նրանք արքեցել են և խարվել սահմանադրության հաստատմանը հաջորդած ինն ամսինների ընթացքում»:⁸ Կոտրածներից հետո հայկական կազմակերպություններն ունեցել են անհապաղ անելիքներ. ապաստանել որդերին և նրանց պահել համայնքում, վճասների դիմաց ստանալ փոխհաստուցում և վերադարձնել փրկվածների ունեցվածքը: 1909 թ. ամռան ընթացքում հայ պատգամավորները բանակցում են ՄԱԿ-ի և կառավարության հետ: Գրիգոր Զոհրապը հավատ է ընծայում Հիլմի փաշայի անկեղծությանը. «Զի կարելի վիճարկել մեր հանդեպ ժամանակակից կառավարության բարեհաճ վերբերմունքը, քանզի մենք շատ լավ գիտենք, որ հինգ ամիս առաջ գոյություն ուներ Աղանայի կոտրածներն ամբողջ Հայաստանում տարածվելու ականատեսը դառնալու իրական վտանգ...»:⁹ Հայկական մամուլն ավելի շիտակ է և ՄԱԿ-ի մտադ-

7 Նոյն տեղում, էջ 7-11:

8 M^{er} Mouchehgh, Les vêpres ciliennes. Les responsabilités. Faits et documents, Alexandria, 1909, p. 61. Նրա հողվածները լուս են տեսել «Ֆիզարդյում»՝ 1909 թ. մայիսի 30-ին և «Լը Կորիի դ'Օրպաում»:

9 R. Kévorkian, նշվ. աշխ., էջ 127:

բությունների առիթով հետևյալ հարցն է տալիս. «Մեր մէջ, ժամանակէ մ'ի վեր, – 1909 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է Բյուզանդ Գեղյանը ստամբուլյան «Բյուզանդիոն» օրաթերթի առաջնորդող հոդվածում, – յունտեսութեան ընթացիկ ձեւ մը այն է որ կ'ըսուի թէ Օսմանեան» Քօմիթէն, երէ ինք չէր կազմակերպիչը, գէթ հակառակ ալ չէր Ատանայի Հայոց ջարդին, յորմէ սրտովին զոհ մնաց մեծապէս: – Ծառ կարենոր է այս խնդրոյն լրտարանումը, որովհետու անուրանալի է որ Օսմանեան» Քօմիթէն այսօրուան կառավարութիւնն է երկրին, և անոր ընթացքը, ուղղութիւնը, դիտումները կենսական նշանակութիւն ունին Հայ ժողովրդին նկատմամբ: [...] Բայց, մենք, մեր մասին ... չենք կրցած համոզուիլ թէ Օսմանեան» Քօմիթէն հայերը ջարդել տալ ուզած ըլլայ»:¹⁰ Հայկական լիազոր անձինք գիտակցում են, որ իրենց պահանջների համար գոյություն ունի մի սահման, որի հատումը կարող է հանգեցնել նոր կոտորածների: Սեպտեմբերի 6-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ) ՄԱԿ-ի հետ ստորագրում է մի համաձայնագիր, որի համաձայն երկու կուսակցությունները պարտավորվում են «աշխատել համատեղ՝ ի նախատ առաջադիմության, սահմանադրության և միության» և ստեղծում են խառը հանձնաժողովներ՝ հայերին առնչվող հարցերը քննարկելու համար: «Հնչակյան» կուսակցությունը դատմում է ընդդմադիր, իսկ «Ռամկավար» կուսակցությունը, պահպանելով սերտ հարաբերությունները երիտրուրքերի հետ, մերկացնում է այս համաձայնագիրը: 1911 թ. ՄԱԿ-ը ավելի քան լի էր հետադիմական տարրերով: Հիմքի կառավարության անկումը և նրան փոխարինած Հարի բեյի նշանակումը, որը 1909 թ. ապրիլին տարածել էր հայկական ապստամբությանը վերաբերող ասեկուսներ, ցույց է տալիս, որ հայերն այլևս չեն կարող հարցերով դիմել Դասնը:

Կարելի է արդյո՞ք այն փաստագրական նյութի հիման վրա, որն այսօր ունենք մեր տրամադրության տակ, ձևակերպել ՄԱԿ-ի կենտրոնական կոմիտեի, որի նատավայրը Սալոնիկում էր, Կիլիկիայի կոտորածներում ներգրավված լինելու վարկածը: Այս հարցը կարող է օրինականորեն ձևակերպվել, որովհետև 1909 թ. ապրիլին կենտրոնական ՄԱԿ-ը իր արտօգնա բանագնացների և տեղական ակումբների միջոցով հսկում էր պետական կառավարման մարմինները: Իրոք որ, մինչև 1909 թ. մարտ ամիսը երիտրուրքերը նշանառության տակ էին վեցրեկ ալբանացիներին՝ անջառողականության մեջ մերկացնող մահմեդականների, որոնք իրենց ընդհատակյա հավատարիմ դաշնակիցներին էին: Այս պարագայում Եվրոպան չէր կարող երիտրուրքերին կասկածել քրիստոնյաներին հալածելու մեջ: Իրականում, ՄԱԿ-ը արդեն ծրագրում էր երկրի թրացումը: Այս համատեքստում Կիլիկիայի տնտեսական զարգացման ընթացքը, զարգացում, որը պայմանավորված էր հայերի գործունեությամբ, կարող էր նրան դրդել «խոչընդոտելու այդ զարգացմանը մի տարածաշրջանում, որը 1895-1896 թթ. համիլյան կոտորածների ընթացքում մասսամբ խնայվել էր»:¹¹ Կոտորածների մասնակից սպաների ծառայողական առաջընթացը, կարգ ու կանոնը պահպանած պաշտոնյաների փոխարինումը կամ պաշտոնանկությունը հաստատում են այս վարկածը: Աղոթիանդերձ, դրանք մեր տրամադրության տակ եղած միակ տարրերն են, որոնք իմբր են տալիս առաջադրելու այս վարկածը: Կարելի է միայն պնդել, որ խթանելով մահմեդական բնակչության կրոնական մոլեռանդությունն ու ատելությունը՝ պետության և ՄԱԿ-ի տեղական մարմինները կազմակերպել են կոտորածի առաջին ալիքը, որ ներքին գործերի նախարարության խորհրդականը ոչինչ չի արել՝ ջարդարարներին խոչընդոտելու համար և, որ կարգ ու կանոնը վերահաստատելու համար ուղարկված բա-

10 Նոյն տեղում, էջ 128: [Տնա նաև «Բյուզանդիոն», 1909, թիվ 3924:] – Ծ. թ.:

11 R. Kévorkian, նշվ. աշխ., էջ 141:

նակը շատ արագ տեղի է տվել նվազագույն սադրանքի առջև՝ սպանելու համար նրանց, ոմ պաշտպանելու համար եկել էր:

Կիլիկիայի կոտորածները: 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք

Այս իրադարձությունների լուսի ներքո կարելի է հավաստել, որ 1909 թ. զանգվածային բռնությունը հատել է տպորական սահմանը. Ամբողջ մի տարածաշրջան մատնվել էր անիշխանության, քրիստոնյա քաղաքացիները, նախ և առաջ հայերը, սպանվել են առանց տարիքի և սերի խորականության: Կարելի է, այսպիսով, եզրահանգել, որ այս պարագայում խոսքը վերաբերում է տեղական մակարդակով իրականացված ցեղասպանական մի ձեռնարկումի մասին: Հայ ազգության բնաջնջումն արդյո՞ք այն ժամանակ ըմբռնելի էր զոհերի կողմից: Մարդասպաններն արդյո՞ք ծրագրել էին կոտորածներն իրքն ապագա ոչնչացման փորձարկման միջոց: Այս երկակի հարցին պետք է ժմտական պատասխան տալ:

1909 թ. չկար ոչ մի նախադեպ այն բանի, ինչը XX դարում երևան եկավ իրքն ցեղասպանություն՝ պետության կողմից իր քաղաքացիների խմբի կանխամտածված բնաջնջում: Հետագա իրադարձությունները վերաճելով հարաբերական սպառնալիքից կենսական սպառնալիքի՝ ՄԱԿ-ին մղեցին փոփոխելու իր ծրագիրը: Ցեղասպան այս գործընթացի փուլերը լավ բացահայտված են. Քաղանյան պատերազմները հանգեցնում են օսմանյան զրեթե բոլոր եվրոպական տարածքների կորստին և Անտողիայում թուրքերի նահանջին, և այս հիշաշարությունը խանողավառում է երիտրուրքերի գաղափարախոսությունը և դրդում անցում կատարելու դեպի պանթուրքիզմ: Դեպի Ասիա նահանջի ճանապարհին հայերը դիտվում են իրքն թուրքերի ծավալման զիսավոր խոչընդոտ, տեղությունների հովանակորությունը, որն առարկայական է դառնում 1914 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրով՝ անհետանում է Օսմանյան կայսրության կողմից պատերազմի հայտարարումից հետո, միաժամանակ հայերը թուրքերի համար վերածվում են կենսական սպառնալիքի: 1909 թ. այս գործընթացին թափ չի հաղորդվում: Եթե հնարավոր լիներ կանխազգալ բնաջնջման սպառնալիքը՝ հայկական համայնքի լիազոր ներկայացուցիչներն անկարող կլինեին այն կանչել: Այլընտրանը պարզունակ է և նույն է այն բոլոր քաղաքացիների համար, որոնք սուսում են դառնալու ամբողջատիրական պետության զոհերը՝ ճամպրուկ կամ դագաղ. Վատասեսները դառնում են վտարանդիլության ալիքի տեղիք էին տվել, Կիլիկիայի կոտորածները չեն ունեցել միևնույն ազդեցությունը: Վտարանդի դառնալն այն ժամանակ, այդուհանդերձ, հայի համար խոսափելու միակ միջոցն էր 1915 թ. ցեղասպանությունից:

XX դարում տարբեր վայրերում և տարբեր հենքի վրա իրականացված երկու ցեղասպանության համեմատությունն ընդգծում է ապագա զոհի համար ցեղասպանության սպառնալիքը կանխազգալու բարդությունը, այն դեպքում, եթե հանցագործ պետությունը դեռևս չի պատկերացրել, առավել ևս չի հղացել գաղափարական և (կամ) քաղաքական «վերջնական լուծումը» մի հարցի, որն իր պատկերացմանը առաջարկում է փորբանականությունը: 1933 թ. մինչև 1939 թ. Գերմանիայի իրեաները, մեծ մասամբ հասարակության մեջ ինտեգրված քաղաքացիները, աստիճանաբար ծավալվող հակասեմական գործողությունների և խորականության հիման վրա տեղի ունեցող միջոցառումների ու հարածուն վտարումների զոհերն են: Գերմանական «սոցիալական կորպուս» նրանց աստիճանաբար վանում է, ոմանք դառնում են վտարանդի, այլք՝ ինքնասպան լինում, սակայն մեծամասնությունը մնում է տեղում: Նախքան Հիտլերի «մարգարեւությունը», որը հայտնում է, թե պատերազմի բռնկման պարագայում համաշխարհային հուդայա-

կանությունը կրնազնջվի, անգամ 1938 թ. նոյեմբերին Բյուրեղապակե գիշերվանից¹² հետո ոչինչ թույլ չի տախս ենթադրելու ցեղասպանության մնտալուս վտանգի մասին։ 1959 թ. թուրքիների կոտորածների առաջին ալիքն ամայացնում է Ռուսանդան։ բեղդիական զաղութատիրությունը ռուսնական հասարակությունն արհեստականորեն բաժանել էր էթնիկական երկու խմբի։ հուսուների մեծամասնությունը կրդուստար ձրգուում էր վրեժիների լինել թուրքիների փոքրամասնությունից, որը ներկայացված էր իբրև դեկավառող վերնախսավ։ Այս առաջին ալիքը, ինչպես և հաջորդները՝ մինչև 1990 թ., զարկ են տախս վտարանիությանը։ Ակսած այս պահից և ի տարբերություն երկու նախորդ իրավիճակների, ապագա զոհերը՝ թուրքիները, գիտակցում են ցեղասպանության անխուսափելի սպառնալիքը, իսկ 1994 թ. հունվարից ի վեր իրազեկված միջազգային հանրությունը ոչինչ չի ձեռնարկում այս վտանգը կանխելու համար։

Եզրափակենք։ 1909 թ. Կիլիկիայում բռնությունը հատել է սովորականի սահմանը։ ավանդական կրոնական ատելությունը զուգակցվում է սոցիալական հիշաչարությանը։ Բացի դրանից, կոտորածները վրա են հասնում այն ժամանակ, երբ գործող իշխանությունը վճռել էր ստեղծել ազգային պետություն, որտեղ հայերը չունեն իրենց տեղն իբրև այդպիսիք, ինչը չի համապատասխանում 1895 թ. պարագային, երբ սուլթանը ցանկանում էր միայն դաս տալ հայերին մի կայսրությունում, որտեղ նրանք կարող էին ապրել իբրև փոքրամասնություն։ Սակայն, եթե անզամ ՄԱԿ-ը չէ, որ կյանքի է կոչել բռնության այս սանձազերծումը Կիլիկիայում, ապա այն դրա մասնակիցն է դարձել տեղական մակարդակի վրա։ 1909 թ. մահմեդական բնակչությունն, այսպիսով, պատրաստ է, ինչպիսին և եղել է 1895 թ., կոտորելու քրիստոնյաներին այդպիսի հրաման տրվելու պարագայում (ջիհադի)։ Այդուհանդերձ, ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը կոտորածներից հետո թույլատրում է որոշ հույսեր տածել օսմանյան փոքրամասնությունների ճակատագրի բարեկաման առումով, սակայն այս հույսերը կչքանան 1913 թ.։ Մեկ դար անց, կարելի է 1909 թ. կոտորածները կանխազգալ իբրև 1915 թ. ցեղասպանության նախերգանք, այն դեպքում, երբ 1909 թ. ոչ ապագա մարդասպանը և ոչ ապագա զոհը չեն կարող անզամ ըմբռնել հանցագործ իրավախսախտումը, որի առանձնահատկությունը նոյնիսկ չէր ճշգրտվել։

Ֆրանսերենից թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը

Yves Ternon

Cilicia 1909. Was it possible to foresee the threat of Genocide?

Summary

The article tries to find an answer to the important question whether the massacre of Cilicia could have played a decisive role in the prevision of the Genocide in 1915. Several important circumstances such as the initial perception of the massacres, the questions put forward and the probability of being a prelude to the Genocide in 1915, have been taken under investigation.

¹² 1938 թ. նոյեմբերին, Փարիզում մի հրեայի կողմից Գերմանիայի դեսպանության խորհրդականի սպանությունից հետո, նացիստական ամբոխը կողոպտում է հրեաների խանությունը և հրկիզում սինազոգները։